

CSAPODI CSABA

MIKOR SZÜNT MEG MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVFESTŐ MŰHELYE?

QUAND L'ATELIER DES ILLUMINEURS DU ROI MATTHIAS
A-T-IL CESSÉ DE TRAVAILLER?

par Cs. Csapodi

BUDAPEST, 1963

CSAPODI Csaba

Mikor szűnt meg Mátyás [I, magyar] király
könyvfestő műhelye?

Bp. 1963. 18 p. 24 cm.

| Kiny. Magyar Könyvszemle 1963. 1—2. |

| A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtá-
rának Közleményei. — Publicationes

Bibliothecae Academiae Scientiarum
Hungaricae, 34. |

Francia kiv. is.

ETO 75.056(439.151),,149”

CSAPODI CSABA

MIKOR SZÜNT MEG MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVFESTŐ MŰHELYE?

ND QUA L'ATELIER DES ILLUMINATEURS DU ROI MATTHIAS
A-T-IL CESSÉ DE TRAVAILLER?

par Cs. Csapodi

BUDAPEST, 1963

Iosepho Fitz

quindecim lustris
peractis

A stíluskritikai összehasonlítás módszerén kívül alig van más, kézzelfogható adatunk arra vonatkozólag, hogy MÁTYÁS király korában a budai királyi udvarban kódexmásoló és festő műhely működött. Ismerünk korvinákat, amelyeket az itáliai scriptor vagy illuminátor szignált, megjelölve a készítés helyét és idejét, de meglepő, hogy egyetlenegy olyan kódexünk sincsen, amelynek a kolofonja arról beszélne, hogy Budán készült, a Corvina-könyvtár számára dolgozó királyi műhelyben. Ez az adattalanság hajlamossá tehetne arra, hogy teljességgel kétségbevonjuk: egyáltalán volt-e ilyen királyi műhely? Nem pusztán tetszetős belemagyarázás, stílusjegyeknek önkényes értelmezése vezetett-e a budai keverék-stílusnak s ezzel az önálló királyi műhelynek a föltételezésére? Ezeknek a kétségeknek adott hangot még 1942-ben GULYÁS Pál *Mátyás király állítólagos miniátorai* című cikkében.¹ Szerinte nagyobb másolótevékenység csak régi kéziratokban gazdag helyeken fejlődhetett ki. A budai műhelyben tehát inkább csak miniátori munka folyt, talán még könyvkötés. Megjegyzendő, hogy miniátori munkán GULYÁS nem illuminálást, hanem rubrikálást (rubrumokkal, vörös jelekkel ellátást) és emendálást (szövegjavítást) ért.

A kétségekkel szemben azonban el kell fogadnunk RANSANUSnak és OLÁH Miklósnak a tanúságát. RANSANUS megérkezésekor, 1488-ban MÁTYÁShoz intézett beköszöntő beszédében azt mondja, hogy a király Európából mindenhonnan szerzett ácsokat, szobrászokat, ezüstműveseket „atque pictores, *transscriptoresque librorum*”.² OLÁH Miklós pedig, akinek *Hungariája* mindig hiteles forrásnak bizonyult, részletesen szól ugyanerről a kérdésről: „Audivi a maioribus Mathiam regem, dum viveret, aluisse semper ad triginta servos amanuenses, pingendi peritos, quorum ego plerosque, illo mortuo, noveram. Horum erant opera omnes fere et Graeci et Latini codices conscripti. Praefectus his Felix Ragusinus Dalmata et ipse iam senex mihi cognitus, qui non modo Graece et Latine, sed Chaldaice et Arabice doctus: praeterea in ipsa quoque pictura exercitatus, sedulo advertibat, ne quis error in describendis libris committeretur”.³

OLÁH Miklósnak ezek a sorai sok értékes adatot szolgáltatnak nekünk. Egy részükre később még visszatérünk. Mindenekelőtt félreérthetetlenül kiderül belőlük, hogy MÁTYÁS király számára egy nagy létszámú műhely dolgozott, amelyben kódexeket írtak („codices conscripti”, „describendis libris”) és díszítették („pingendi peritos”, „in ipsa quoque pictura exercitatus”). Hogy azonban „szinte minden görög és latin kódex” a budai másolók kezeműve lett volna, az

¹ *Magy. Könyvszemle.* 1942. 11—17. l.

² *Monumenta Latina litteraturam Hungaricam illustrantia.* IV. l. PETRUS RANSANUS. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Bp. 1931. 13. l.

³ BÉL, Mathias: *Adparatus.* Posonii, 1735. 8—9. l.

talán a másolók dísekvése alapján került OLÁH Miklós szövegébe. De az is lehet, hogy a szöveget kell másként értelmeznünk. OLÁH *egy szóval se mondja, hogy a mintegy harminc alkalmazott mind Budán dolgozott*, csak azt, hogy MÁTYÁS ennyit tartott el. Márpedig tudjuk, hogy MÁTYÁS király főleg Firenzében, de élete végén Bécsben is sok kódexet készíttetett. Azt is tudjuk, hogy Firenzében NALDUS NALDIUS személyében állandó emendátort is tartott.⁴ Lehet, hogy ezek a külföldiek a budaiakkal együtt tették ki a harminc körüli számot. Hogy azonban *mind* idegenben dolgozó emberekről lett volna szó, annak ellentmond OLÁH Miklósnak az a megjegyzése, hogy ő legtöbbször még ismerte, ez pedig csak Budán volt lehetséges.

OLÁH Miklós beszámolója tehát megerősíti a művészettörténetnek a stíluskritikából vont következtetéseit, és semmi kétséget nem hagy abban a tekintetben, hogy a korvinák tekintélyes része Budán készült, mégpedig föltételezhetően a királyi palotában dolgozó királyi könyvmásoló és -festő műhelyben.

Mikor alakult ez a műhely, illetve mikortól kezdve készültek MÁTYÁS király számára Budán kódexek, nem tudjuk. De minket ezen a helyen nem is ez a kérdés érdekel, hanem az: meddig működött, mikor szűnt meg a műhely? Mennyivel élte túl alapítója halálát? A kutatók eddig általában természetesnek vették, hogy a kódexek készítése a királyi műhelyben tovább folyt — ha csökkentett mértékben is — MÁTYÁS halála után, Mohácsig vagy még tovább is.⁵ Anélkül, hogy a kérdést közelebbről megvizsgálták volna.

Annyi bizonyos, hogy a Budán megkezdett kódexek díszítése nem szakadt meg egyszerre MÁTYÁS király halála után. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy Budán készültek kódexek, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy ezeket az itt megkezdett díszes kódexeket ott is fejezték be ULÁSZLÓ koronázása (1490. szept. 18.) után, mert több olyan budai stílusban készült kötetünk is van, amelyeknek lapszéldíszjeiben megtalálhatók MÁTYÁS király címerei és emblémái, de az első lap aljára, a még üres helyre az új possessor címe, az *MA* (*Mathias Augustus*) betűk helyére *WR* (*Wladislaus Rex*) került, vagy a már elkészült MÁTYÁS-címereket festették át ULÁSZLÓÉVAL. Ezek a párizsi CASSIANUS, a müncheni BEDA, a New York-i evangelistarium-kódexek és az ARISTOTELES-ősnymtatvány.⁶ Ugyanakkor a külföldön készülő korvinák befejezetlenek maradtak.⁷

Az a munka azonban, amivel a megkezdett kódexek befejezése járt Budán, nem tarthatott nagyon soká. Semmi esetre sem 1491—1492-nél tovább. De hozzáfogtak-e új kódexek festéséhez, olyanokhoz, amelyeket már ULÁSZLÓ király számára kezdtek másolni és díszíteni a királyi műhelyben, s ha igen, meddig folytak itt ilyen munkák? Az igenlő válasza „a királyi könyvek miniatúra” kifejezésnek 1495-ből való előfordulását megdönthetetlen érvnek szokták tekinteni. A „madoesai apát” személyének ezzel a címmel való megjelölésének egyéb-

⁴ NALDUS NALDIUS: *De laudibus augustae bibliothecae*. Kiadva: ÁBEL Jenő: *Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*. Bp. 1890. 262. l. (Irodalomtört. emlékek 2.)

⁵ HOFFMANN Edit szerint „egészen 1533-ig több köz munkáját különböztethetjük meg a királyi műhelyben”. U. i. az 1533-ig készült címeres levelekben hasonlóságot lát egyes korvinákkal. Úő: „A király a török császárok történetét is a budai műhelyben illumináltatta 1512—1516-ban.” (*A Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának az Alpeseiken innen illuminált kéziratai*. Magy. Könyvszle. 1926. 239, 241. l.) Egy későbbi cikkében a *Historia Turcorum imperatorum* 1512 elé teszi. (*A Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának Magyarországon illuminált kódexei*. Uo. 1927. 40. l.)

⁶ HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 161. l.

⁷ KUMOROVITZ Bernát: *II. Ulászló levélváltása Firenzével a Mátyás halála utánottrekedő Corvinák ügyében*. Magy. Könyvszle. 1957. 294—296. l.

ként a művészettörténeti kutatás messzemenő fontosságot tulajdonít, s övele hozza kapcsolatba azt a nagyszerű fejlődést, amely a királyi műhely munkájában MÁTYÁS uralkodásának legutolsó szakaszában tapasztalható.

Kérdésünk szempontjából tehát döntő fontosságú a „madocesai apát” problémájának megvizsgálása.

A „királyi könyvek miniátora”

II. ULÁSZLÓ király számadáskönyveinek fennmaradt töredékében olvasható ez a pont: „Abbat de Madocza, Miniatori librorum regiorum, ex commissione Regie Maiestatis, In comitatu Tholnensi dati sunt fl. LX.”⁸ A számadáskönyv szövegét J. Chr. ENGEL közölte 1797-ben az akkor még Bécsben őrzött eredetiből,⁹ de a madocesai apátra vonatkozó mondatot már előzőleg fölhasználta WINDISCH Károly Gottlieb 1781-ben BONFINIRÓL szóló cikkéhez, és annak a véleményének adott kifejezést, hogy BONFINI magyar történelmét az apát festette ki, ugyanúgy mint a király számára készült többi könyvet.¹⁰

Ettől kezdve mindenki, aki a Corvina-könyvtárral foglalkozott, elfogadta a madocesai apátot a királyi műhely miniátorának, s így őt tekintették a műhely MÁTYÁS halála utáni működése koronatanújának. Az utóbbi évek kutatásai az anonymitásból is kiemelték a „miniator librorum regiorum”-ot. Főleg HOFFMANN Edit, BALOGH Jolán és BÁNFI Florio credményeiből tudjuk, hogy az említett madocesai apát nem más, mint Johannes Antonius CATTANEO DE MEDIOLANO (olaszosan Zuan Antonio) domonkosrendi szerzetes, aki kommandátorként kapta meg az egykori bencés apátságot 1482-ben, valószínűleg azzal a megbízatással, hogy a kolostort újjászervezze.¹¹ Ezt a feladatot nemcsak az teszi valószínűvé, hogy már az első kommandátor 1474-ben azt a kötelezettséget kapta, hogy a düledező kolostort kijavíttatja,¹² hanem az is, hogy miután JÁNOS ANTAL fráter 1482. február 21-én engedélyt kapott arra, hogy a ferrarai Santa Maria degli Angeli kolostoron kívül éljen,¹³ négy hónap múlva, június 18-án engedélyt kap arra is, hogy apátsága szolgálatára két önként vállalkozó rendtagot vihessen magával, csak ez ne legyen valamelyik domonkos konvent kárára.¹⁴ CATTANEO

⁸ Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattára. Clmae 411. fol. 278v.

⁹ ENGEL, J. Chr.: *Geschichte des Ungarischen Reichs*. 1. T. Halle, 1797. 17—181. l.

¹⁰ W[INDISCH]: *Beyträge zur Lebensgeschichte des Marcus Antonius Bonfinis*. Ungarisches Magazin. 1. Bd. 1781. 210. l. Említi az adatot WALLASZKY is: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Posonii et Lipsiae, 1785. 136. l.

¹¹ Hoffmann Edit *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának Magyarországon illuminált kódexei*. Magy. Könyvszle. 1927. 238. l. állapította meg, hogy az apátot JÁNOS ANTALnak hívták. BALOGH Jolán tisztázta azután pontosan a madocesai apát személyének kérdését a milánói levéltár két oklevele alapján. Az egyik 1487. okt. 8-án kelt, s benne a milánói herceg értesíti MÁTYÁS királyt, hogy egy milánói kereskedő, Ambrosio SCOTTO magyarországi követelésének behajtására „procuratorem . . . contulit venerabilem fratrem Johannem Antonium Cattaneum de Mediolano ordinis Sancti Dominici, qui in Maiestatis Vestrae Jurisdictione Abbatiam possidet, que Madocensis appellatur”. A herceg egy másik, 1490. jan. 12-én kelt levelében a név Zuan Antonio CATTANEO DE MEDIOLANO alakban olvasható. (BALOGH Jolán: *A madocesai apát, „a királyi könyvek miniátora”*. Henszlmann-Lapok. 1927. 5. sz.)

¹² Sörös Pongrác: *Az elenyészett bencés apátságok*. Bp. 1912. 333. l. (A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. 12 B. köt.)

¹³ BÁNFI Florio adatát BERKOVITS Ilona cikkéből vettük át: *Felice Petanzio Ragusino, capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino*. Archivio. Supplemento a Corvina, rassegna italo—ungherese. 1941. 71. l.

¹⁴ HARSÁNYI András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938. 98. l.

tehát nem pusztán üres címként kapta a madocsei apátságot. Munkája eredményességét lehet látni abban az adatban, hogy Madocsának 1515-ben már ismét bencés apátja volt.¹⁵

Ahhoz tehát nem férhet kétség, hogy a madocsei apát 1495-ben Johannes Antonius CATTANEO volt. De mit jelent a „*miniator librorum regiorum*” titulus? Hogy a királyi könyvfestő műhelyben dolgozó személyt jelent, azt eddig senki se vonta kétségbe. GULYÁS Pál is csak azt vitatta, hogy könyvdíszítő festő volt-e. Szerinte ugyanis ekkor még a *miniator* szó nem egyértelmű az *illuminátor*tal, hanem *miniummal* dolgozó rubrikátort vagy emendátort jelentett, filológiai képzettségű embert.¹⁶ GULYÁS Pállal szemben BERKOVITS Ilona hiteles adatokkal védte meg azt az álláspontot, hogy a *miniator* szót már a XIII. század óta azonos értelemben használták az *illuminátor*tal, és semmiképpen sem filológiai képzettségű embert jelentett.¹⁷ BERKOVITS Ilonának kétségtelenül igaza van abban, hogy a *miniator* szóval *emendátor*-értelemben sohasem találkozunk. De hogy minden esetben, s főleg az ULÁSZLÓ számadáskönyveiben szereplő kitételben is *illuminátor*ról van-e szó, azt megnyugtató módon nem tudjuk eldönteni.

WATTENBACH szerint Itálián kívül inkább az *illuminátor* szó volt használatos könyvfestő értelemben már a XI. század óta. Idézi többek közt BENVENUTO DE IMOLÁT: „*Parisius enim dicitur illuminare (!), ubi in Italia dicunt miniare.*”¹⁸ S a ránk maradt magyarországi adatok is úgy látszik, mintha WATTENBACHnak adnának igazat, bár ez az adatanyag olyan kevés, hogy sem az állítás mellett, sem ellene nem lehet döntő érvet kovácsolni belőlük.

ULÁSZLÓ számadáskönyvein kívül magyarországi forrásban, jelenlegi ismereteink szerint, egyetlenegyszer fordul elő a *miniator* szó, MÁTYÁS királynak Iulius POMPONIUS LAETUSHoz 1471-ben írt levelében: „*Reddite sunt nobis litere vestre per Blandium Miniatorem nostrum, his diebus Roma cum Codicibus ad nos reversum.*”¹⁹ BLANDIUS tehát a király *miniátora*. De hogy a szót hogyan kell értelmeznünk, arra nézve bizonyos megfontolásra késztet az a körülmény: miért küldte el a király éppen *illuminátor*át — ha ezt jelenti itt a „*miniator*” kifejezés — Rómába kódexekért, s így munkáját közben hetekre vagy hónapokra nélkülöznie kellett, pedig 1471-ben még nem sok könyvfestő működhetett Budán.

Ami kevés egyéb adatunk van a könyvfestésre vonatkozólag, abban mindig az *illuminare*, *illuminator* vagy a *pingere* szó szerepel, ha csak nem egyszerűen a „*fecit*” vagy „*per manus*” kifejezés. CSONTOSI fáradságos munkával számos adatot gyűjtött össze a magyarországi könyvfestőkre és könyvmásolókra vonatkozólag, de az ő jegyzékében a „*miniator*” vagy „*miniare*” szó nem fordul elő, csak az „*illuminator*” és „*illuminare*”. HENRIK csukárdi plébános kódexében olvassuk: „*Finitus est iste liber per manus Henrici dicti Stephani de westfalia, plebani in Schukaria cum scriptura, illuminatura, ligatura Anno domini 1377.*” Egy másik kódexben ez olvasható: „*Anno 1425 henricus giesperger comparavit hunc lbrum ad honorem beati eligii episcopi scriptum in Wacia per johannem felicis*

¹⁵SÖRÖS: *I. m.* 334. l. Lehetséges, hogy CATTANEO a 60 forintot is az apátság céljaira kapta, mert ezt az összeget Tolna megyei jövedelemből utalták ki a számára, Madocsa pedig Tolna megyében fekszik.

¹⁶*I. m.* 13—14. l.

¹⁷BERKOVITS Ilona: *Mátyás király „állítólagos” miniátorai*. Magy. Könyvszle. 1942. 153—161. l.

¹⁸WATTENBACH, W.: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. 3. Aufl. Leipzig, 1896. 363—364. l.

¹⁹TELEKI József: *A Hunyadiak kora*. 11. köt. 454—455. l.

memoriae illuminatorem episcopi Waciensis.” A harmadik hasonló adat: „Illuminavi Anno Domini 1480 et finivi librum illuminando . . . Ego frater Paulus de Wacia.”²⁰ ZSIGMOND lengyel herceg 1500—1501-i budai számadáskönyvében a következő kifejezések fordulnak elő egy „liber orationalis”, tehát imádságoskönyv készítésével kapcsolatban: „qui illuminare debuit libellum”, „illuminatori” és „quem monachus pingebat”.²¹ OLÁH Miklós pedig idézett soraiban a királyi műhely tagjairól nem azt mondja, hogy illuminatorok vagy hogy miniatorok, hanem körülírva mondja: „festéshez értők” „pingendi peritos”.

Külföldi analógiák tekintetében ebben az időben a cseh gyakorlat megfigyelése a legfontosabb, az uralkodó közössége folytán. Erre nézve A. HAAŠ, a prágai állami levéltár osztályvezetője kérdésemre a következő tájékoztatást küldte: A „miniator” szó csehországi eredetű forrásokban nagyon ritkán fordul elő. Egy 1454-ből való kézirat szótár azt mondja, hogy „miniator minia describit”. Más források szerint a miniator azonos a rubrikátorral, azzal a kancelláriai tisztviselővel, aki a vörös írást és vörös díszítést festette a könyvekbe.²²

A madocsei apát címzése első felének értelmezése tehát *különböző magyarázatokra adhat módot*; lehet, hogy illuminátor volt, de lehet, hogy a szó eredeti értelmében vett miniátor. Sokkal fontosabb azonban a címzés második felének (liber regius) tisztázása, mert nézetünk szerint ebben az esetben egy régóta meggyökeresedett félreértésről van szó, amely további kétes következtetésekre vezetett. A „*miniator librorum regionum*” kifejezést felbukkanása óta úgy értelmezték, hogy a király könyveinek, tehát a királyi könyvtár könyveinek a miniátoráról van szó. Még hozzá utóbb ez a magyarázat úgy bővült tovább, hogy a műhelynek legfontosabb, legkiválóbb művésze; föltételezve azt, hogy az ott dolgozó több miniátor közül ez az egy, a madocsei apát kapta mint kitüntetett címezést: „akit a királyi könyvek miniátorának büszke címével tüntetnek ki”, „a királyi miniátor címet érdemelte ki”.²³ S ha Johannes Antonius CATTANEO DE MEDIOLANO esetében adva van egy kiváló könyvfestő mester, egy vezető művész-egyéniség, akkor — tekintetbe véve milánói származását — szinte természetesen következett ebből a magyarázat, hogy ő a kezdeményezője a MÁTYÁS király uralkodásának legvégén jelentkező új, észak-olasz, lombard, milánói hatású irányzatnak.

BALOGH Jolán így vonja le ezt a logikus következtetést: „a stíluskritika szerint e codexekről (Cassianus, Beda, Evangelistarium, budapesti Trapezuntius, Aristeas, Tolhopf) leolvasható, hogy kellett Budán, a Mátyás által megteremtett miniátorműhelyben egy milánói iskolázottsággal bíró mesternek lennie, ki tevékenységét hosszabb ideig folytatta és nagy hatást fejtett ki, amelynek következményeképpen egy lombard-milánói alapjellegű, de egyéb hatásokat is értékesítő, sajátos, helyi miniatúrástílus alakult ki. Ez a tény összevág az oklevelek nyújtotta adatokkal, melyek bizonyosságot tesznek egy milánói miniatornak, a madocsei apátnak hosszú magyarországi működéséről . . . két párhuzamos jelenség állapítható meg, amelyek azonban tudásunk jelenlegi állapotában se nem kapcsolhatók, se nem azonosíthatók”. Mégis valószínű szerinte, hogy a

²⁰ CSONTOSI János: *Magyarországi könyvmásolók és betűfestők*. Magy. Könyvszle. 1879. 55, 137. l. A *Stephani* szó helyes olvasásáról ld. HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. 24. l. és BERKOVITS, Elena: *Miniatori ungheresi nel Dictionnaire des miniaturistes*. Archivio. 1941. 42. l.

²¹ *Magy. Tört. Tár.* 26. köt. 111, 142, 153. l.

²² Kimerítő tájékoztatásért ezen a helyen is őszinte köszönetet mondok.

²³ HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. 163. l.

madocsai apát tevékenységének nyomait a *Cassianus*-csoportban kell keresnünk, mert keletkezésük ideje összevág az apát működésével.²⁴

BALOGH Jolán nagyon tartózkodó és óvatos fogalmazásával szemben HOFFMANN Edit már kétségtelennek veszi a két mozzanat összetartozását. Mivel pedig a *Cassianus*-csoportnak az 1489. január 6-ról keltezett Erdődi BAKÓCZ címereslevéllel való szoros rokonságát állapította meg, az 1489. évet tekinti fordulópontnak a másolóműhely fejlődésében, amikor „egy milánói-lodii iskolázottságú művész lépett a műhelybe, kinek eddig semmi munkáját nem ismertük, de attól fogva elég sok művét. A két oklevél — az írott és a festett — egymást támogatja és annyira egybevág, hogy szinte képtelenség, hogy ne ugyanazon személyről legyen itt szó.” Mivel pedig a madocsai bencés apátság ekkor már megszűnt és pusztán címmé zsugorodott, s így „az apát nem tartózkodott Madocsán, megértjük azt is, miként lehetett ő a Budán működő műhely legnevezetesebb és művészi tekintetben irányító tagja”.²⁵

HOFFMANN Edit határozottságával szemben mindenesetre helyénvaló volt BALOGH Jolán tartózkodó fogalmazása. Ez kiderül abból, hogy az újabb kutatók: KNEWALD, BÁNFI és főleg BERKOVITS Ilona a *Cassianust* és a legtöbb hasonló díszítésű kódexet nem CATTANEO, hanem FELIX RAGUSINUS, másként PETANCIUS névéhez kapcsolja, s így az észak-olasz hatások meghonosítását nem kizárólag a madocsai apátnak tulajdonítják.²⁶ BERKOVITS Ilona elsősorban az általában *antiphonale* néven emlegetett korvina-graduale Magyarországon készült egyik miniatúrájának részletes elemzése alapján ezt a kódexet ismerte el CATTANEO hiteles munkájának, ahol a művész ANTONIO nevét rejti a szalagfonaton olvasható „A” szíglá. A graduale mellett az *Averulinust* és a *római missale* egy részét illuminálta szerinte a madocsai apát.²⁷

Anélkül, hogy a művészettörténeti vitába, tőlünk távol álló területre, bele akarnánk szólni, meg kell jegyeznünk, hogy semmi okunk nincs annak a föltételezésére, hogy a „királyi könyvek miniatúra” kifejezés kitüntetést, művészi értékelést jelentene. Nem más ez, mint foglalkozás-megjelölés. Ezt különben már GULYÁS Pál is hangoztatta idézett cikkében. Ha a miniatör valóban illuminátort, a liber regius pedig a királyi könyvtár darabjait jelenti, akkor pontosan ugyanez a megnevezés illette meg a könyvfestő műhely többi illuminátorát is, legfeljebb róluk nincs adatunk, mert MÁTYÁS király számadáskönyvei mind elvesztek, ULÁSZLÓéból is csak az 1494—1495. éveket tartalmazó töredék maradt fenn. Hátha a többi, elveszett számadáskönyvben még sok nevet lehetett olvasni hasonló megjelöléssel, és ők is részesültek ilyen kifizetésekben? A „*miniator librorum regionum*” kifejezés alapján tehát egyáltalán nem következik az, hogy Cattaneo frater vagy apát a budai műhely „legnevezetesebb, művészi tekintetben irányító tagja”²⁸ lett volna, s ezzel egyúttal bizonytalanná válik minden olyan következtetés, amely egyes remekbe készül kódexek festését, új irány meghonosítását neki tulajdonítja.

²⁴ I. h.

²⁵ HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. 93—94. l.

²⁶ BERKOVITS, Elena: *Felice Petanzio*. 72—74. l. KNEWALD, Dragutin: *Sitnoslika Dubrocanin Felix Petančić. Der Miniaturmaler Felix Ragusinus Petancius*. Zagreb, 1958. (Posebni otisak iz Tkalčićevog Zbornika 2. 55—92. l.)

²⁷ BERKOVITS Ilona: *Egy korvina miniatúra*. Műv. tört. Ért. 1959. 250—259. l. — *A magyarországi corvinák*. Összeáll. és a tanulmányt írta BERKOVITS Ilona. [Bp.] 1962. 62—73. l.

²⁸ HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. 94. l.

De ettől eltekintve is a „librorum regiorum” kifejezés csengése egészen másra figyelmeztet, mint amire értelmezni szokták. Nem azt olvassuk a számadáskönyvben, hogy „miniator librorum regis” vagy „miniator librorum bibliothecae regis”. Nem a király könyvei, nem a király könyvtárának könyvei. *A királyi könyvek, libri regii* pedig egészen mást jelentenek, mint a király számára készült kódexeket. Nem mások ezek, mint *a királyi kancellária registratura-könyvei*, azok a kötetek, amelyeknek sorába már legkésőbb a XIV. század óta rendszeresen bejegyezték a kiadott oklevelek szövegét, hogy megőrizték az eredeti, hiteles szöveget.

Ilyen registratura-könyveket már KÁROLY RÓBERT idejében vezettek, s nemcsak az adományleveleket, hanem a királyi ítéleteket is bemásolták ezekbe, mert NAGY LAJOS egyik oklevele utal egy 1340. évi ilyen regisztrálásra („in registro”). ZSIGMOND registrumát egy 1519-i királyi oklevél említi: „in libro seu registro ipsius condam domini Sigismundi imperatoris, in quo scilicet huiusmodi literae de more et consuetudine consignari solent.” A kancelláriai registrum „liber regius” nevét nem is egy oklevél említi. Ilyen az, amelyikben BAKSAI Tamás BAKÓCZ Tamást vádolja azzal, hogy hamisan vezette be az ellene szóló ítéletet a királyi könyvbe: „tenorem quarundam literarum in indicio contra ipsum emanatarum in librum regium seu registrum in periculum suum falso inscribi fecisset.”

Egy másik oklevél 1519-ben így szól: „at tenorem signaturae huiusmodi literarum donationalium in libro seu registro praefati condam domini Caroli regis, quo scilicet huiusmodi literae de more et consuetudine consignari solent, in domo nostra tavernicali perquiri facere atque paria huiusmodi signaturae sine diminutione et augmento aliquali transscribenda eiusdem exponentibus pro iurium defensione in transumpto literarum nostrarum extradare et emanari facere dignemur.” Ugyanitt: „libro sive registro huiusmodi invento.”

II. LAJOSnak egy másik, 1525-ben kiadott oklevele szintén liber regiusnak nevezi a kancellária registratura-könyveit: „litterarum nostrarum consensualium in registro seu libro nostro regio conscriptarum . . . in dicto libro et conservatorio nostro regio perquiri . . .”²⁹ *A liber regius* tehát nem a király számára készült könyvet jelent általában; hanem egy pontosan körülírható értelemben használt kifejezés, jogi műszó (némileg hasonló a „homo regius” kifejezéséhez), s ezért nagy valószínűséggel föltételezhetjük, hogy a XV. század végén a király környezetében készült számadáskönyvek vezetője is ebben az értelemben használta. A miniator librorum regiorum foglalkozása tehát nem a királyi könyvtárral, a királyi másolóműhellyel, hanem a kancelláriai munkával, az oklevelek tartalmának nyilvántartásával, a registratura-könyvekkel volt kapcsolatos. A „királyi könyvek miniatúra” nem megtisztelő cím, kiemelés a másolóműhely többi, jelentéktlenebb tagja közül, hanem egy *kancelláriai ember* speciális munkakörének megjelölése.

A „királyi könyvek” kifejezéshez egészen hasonló módon az erdélyi fejedelmek korában „*fejedelmi könyveknek*” nem a fejedelmi könyvtár darabjait, hanem a registratura-könyveket nevezték. SZALÁRDI János jegyezte föl *Síralmas krónikájában* ezeknek a pusztulásáról: „a sok munkával, költséggel szerzett sok szép könyveket s leveleket és *protocollumokat avagy fejedelmi könyveket* . . . égeték meg”. Ezek „a bibliotheca és conservatorium, levél- és könyvtartóházak amelly segestyében az egyháznak [Gyulafehérvár] dél- és a vár felől való oldalá-

²⁹ SZABÓ Dezső: *Adalékok a királyi könyvek történetéhez*. Turul. 1906. 86—88. l.

ban igen alkalmas helyen tartatának.” Tehát élesen megkülönbözteti a „szép könyveket” a „fejedelmi könyvek”-től vagy protokollumoktól; „annyi sok magok hasznokat kereső tisztek, praefectusok . . . közül nem találtatott vagy egy, ki az országnak a levelekből, királyi könyvekből, protocollumokból, az ecclesiának pedig a bibliothecának sok szép és nagy summa pénzben álló könyveknek romlásából való nagy kárát megkeserülte, szánta volna s az romlás előtt Szebenbe vagy csak azokat beköltöztette volna.”³⁰

Sajnos, ahogy Gyulafehérvárt a fejedelmi könyvek, ugyanúgy elpusztultak 1526-ban, Buda égésekor a „tárnoki házban” őrzött királyi könyvek is, a középkori Magyarországnak ezek a legfontosabb forrásai. De 1527 óta folyamatosan megvannak,³¹ és azóta is mindig liber regius néven szerepelnek. Ugyanott vagy legalábbis Budán pusztulhattak el a cseh registratura-könyvek is, mert ULÁSZLÓ cseh kancelláriája Budán működött, és ennek tulajdonítható, hogy ma a hasonló cseh kancelláriai könyvek közül mindössze egy kötet van meg.³² Így a MÁTYÁS- és ULÁSZLÓ-kori liber regiusok megsemmisülése és a miniátor szó bizonytalan értelme miatt nem tudjuk pontosabban megállapítani, milyen természetű volt az a munkakör, amelyet a madocsi apát a királyi kancelláriában betöltött.

Ha a miniátor a madocsi apát esetében is illuminátort jelent, akkor gondolhatunk arra, hogy a liber regiusokat látta el festett díszítményekkel. Igaz ugyan, hogy az 1527 utáni registratura-könyvek teljesen dísztelenek (ugyanúgy ULÁSZLÓ egyetlen fennmaradt hasonló cseh királyi könyve,³³ de ez nem döntő bizonyíték. A MÁTYÁS-kori könyvkultúra hatása ezeken is érvényesülhetett s a liber regiusok díszítése elláthatott munkával egy illuminátort, mert valószínű következtetések alapján a XV. század végén, a XVI. század elején évente több ezerre lehet tenni azoknak az okleveleknek a számát, amelyet a kancellária kiadott.³⁴ Így registratura-könyvre is többre lehetett szükség egy évben. A díszített registratura-könyv egyébként nem volt ismeretlen dolog. WATTENBACH írja, hogy a kempeni *Ratsprotokollbuch* „liber pictus”, tehát képekkel díszített volt.³⁵

De arra is gondolhatunk, hogy a nemesi armalisok szövege elé bemásolták az adományozott címer képét. MÁTYÁS, ULÁSZLÓ és II. LAJOS korában ugyanis a címerlevezelt nem mindig tartalmazták az adományozott címer leírását az oklevél szövegében, hanem igen sokszor csak utalnak az oklevél „fejében”, tehát a szöveg kezdetén látható, festett címerre: „quae in principio seu capite praesentium litterarum nostrarum . . . arte pictoria figurata, designata seu depicta sunt”. Ez a szöveg BAKÓCZ Bálint 1459. szept. 3-án kelt címerlevelében olvasható, de teljesen hasonló szövegeket olvassunk 1460-ban BOD Jakab, 1462-ben CSÁSZÁR István, 1466-ban NAGY Gergely, TARNÓCZAI Benedek, 1474-ben MÉREI Tamás armalisában, és még sokáig folytathatnánk a sort 1526-ig.³⁶ Ha az ilyen oklevélnek csak a szövegét másolják be a liber regiusba, akkor semmi bizonyítéka

³⁰ HERPEI János: *Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást?* Magy. Könyvszle. 1961. 170. l.

³¹ Az Országos Levéltár diplomatikai osztályán.

³² A. HAAS idézett levele.

³³ Uo.

³⁴ KOMJÁTHY Miklós, az Országos Levéltár diplomatikai gyűjteménye vezetőjének szíves közlése.

³⁵ *I. m.* 384. l.

³⁶ VARJU Elemér hagyatékában a *Monumenta Hungariae heraldica* c. gyűjtemény a Magy. Tud. Akadémia Kvtárának kéziratárában. Ms 669—671.

nem maradt volna a címer hitelességének, ha a nemeslevél elveszett, megsemmisült, s tág tere nyílhatott volna a hamisításnak is.

De az is lehetséges, hogy a miniátort szó szerinti értelemben kell vennünk, s CATTANEOban olyan kancelláriai alkalmazottat látunk, aki miniummal, vörös festékekkel dolgozik, tehát címekeket, kezdőbetűket jelez vörös írással. Ha nem is filológiai, de nem is művészi, hanem a szöveget figyelemmel kísérő munka lenne ez. Végül meg lehetne említeni még egy lehetőséget. WATTENBACH írja, hogy a pápai kiváltságlevelek díszített betűit is litterae miniatuae-nak nevezték, pedig ezeknek az írásához vörös festéket nem használtak.³⁷ A királyi könyvek miniátora tehát írhatott a registratura-könyvekbe díszített betűket akkor is, ha a könyvek nem voltak festve vagy rubrumokkal ellátva. Természetesen mindez, maguknak a liber regiusoknak megsemmisülése után csak föltevés. De a madoccai apát személye mindenképpen inkább illik bele a kancellária környezetébe, mint a könyvmásoló műhelybe. Az illuminátor nem lehetett különösebben megbecsült foglalkozás Magyarországon, ahol még az olvasás is derűs lesajnálást váltott ki az udvari előkelőségekből, amint GALEOTTO olyan elevenen leírja BÁTHORY Miklós váci püspökkel kapcsolatban, akit a világi főurak kigúnyolnak, mikor azt látják, hogy a királyra várakozva CICERÓt olvassa.³⁸ Főleg OLÁH Miklós egy kifejezését érdemes itt megfontolni. OLÁH maga is művelt humanista, tudós főpap, könyvgyűjtő volt, s mégis, mikor MÁTYÁS király könyvtáráról olyan nagy elismeréssel számol be, a könyvfestő műhely tagjait „servos amanuenses pingendi peritos”-ként jelöli meg, tehát festéshez értő íródeák *szolgák*. A madoccai kommandátorapát is egyike lett volna a „servi amanuenses”-nek? S még egy szempont: domonkosrendi szerzetes lett volna a budai könyvfestőműhelynek új irányt adó művész? A domonkosrend nem tartozott azok közé a rendek közé, amelyek a könyvek díszítésében különösen kitűntek. Az ő számukra a könyv elsősorban a tanulmány és hitvédelem eszköze volt.³⁹ Komoly figyelmet érdemel GULYÁS Pálnak az az érve is, hogy érthetetlen lenne, miért csak MÁTYÁS király uralkodásának legvégén tűnik fel CATTANEO a királyi műhelyben, ha már 1482-ben Magyarországra érkezett. Föltéve, hogy ez az adat valóban rá vonatkozik. Ha csakugyan olyan nagytehetségű, vezető művészegyéniség volt, mint föltételezték, miért hagyta a király olyan sokáig kihasználatlanul ezt a tehetségét?⁴⁰

Nézetünk szerint tehát, bármennyire tetszetősnek látszik is a milánói hatásnak CATTANEO személyéhez fűzése, s bármennyire természetesnek tűnt is a „miniator librorum regionum”-ban a királyi műhely vezető egyéniségét látni, CATTANEO nevét törölnünk kell a Corvina illuminátorainak sorából, és működését a királyi kancelláriában kell keresnünk. Főként pedig *nem láthatunk benne olyan érvet, amelynek alapján bizonyítottnak vehetnénk a királyi műhely főnállását az 1495. évben.*

Kódezmásolás és -festés II. Ulászló udvarában

A „királyi könyvek miniátora” kifejezésen kívül ULÁSZLÓ számadás-könyveinek egyéb adatait is föl szokták hozni érvként az ULÁSZLÓ-kori királyi műhely működésére vonatkozólag. A magunk részéről ezekben az adatokban

³⁷ I. m. 347. l.

³⁸ Irodalomtörténeti emlékek. 2. köt. 247. l.

³⁹ HARSÁNYI: I. m. V. 4. fejt. A magyarországi domonkos könyvekultúra.

⁴⁰ I. m.

éppen ellenkezőleg a műhely fönn nem állásának bizonyítékait látjuk. Melyek ezek az adatok?

Az 1494—95-i számadások során két scriptorról történik említés. Az egyikről azt olvassuk, hogy 1494-ben két alkalommal kapott 1—1 forintot BONFINI történeti munkájának másolásáért: „Scriptori Anthonii Bonfyn datus est 1.” és „Scriptori Cronice Hungarorum famulo videlicet Domini Anthonii Bonfyn datus est 1”.⁴¹ Ez a könyvmásoló tehát nem a királyi másolóműhely tagja volt, hanem BONFINI famulusa. Pedig a könyv elkészítését a király olyan fontosnak tartotta, hogy érte nemességgel jutalmazta JÁNOS scriptort. (Hogy neve JÁNOS volt, azt éppen ebből a nemeslevélből tudjuk, mert a számadáskönyvek nem említik.)⁴² Hogy lehet, hogy a király ennek a nagy jelentőségű munkának az elvégzését nem valamelyik kiténő saját másolójára bízta, műhelyének egyik gyakorlott, sokszorosán bevált tagjára? Feltéve, hogy volt még ilyen műhely.

A másik scriptort, PÁLT, név szerint is megjelölték a számadások. Ez egy graduale másolt a budai várban, 1495-ben („Paulo scriptori qui scribit unum Graduale in Castro Domini Regis”),⁴³ s ezért 2 forintot kapott.

Két év alatt tehát mindössze két név, összesen két könyvvel kapcsolatban, s ezek közül is az egyiket nem a másolóhely tagja készíti, hanem a szerző egy saját embere, a másik pedig nem könyvtári darab, hanem egyházi használatra szánt szerzőkönyv. Ez az egész, amiről a számadáskönyvek tudnak. A többi készülő kódexért a többi scriptor miért nem kapott pénzt? Az ő munkáikat miért nem tartották nyilván a számadásokban? Feltéve ismét, hogy a királyi műhely még dolgozott.

Valószínűleg ennek a PÁL scriptornak a műve az a nagyméretű, pompás graduale, amelyet Esztergomban őriznek, s amelyről BERKOVITS Ilona nemcsak azt állapította meg, hogy II. ULÁSZLÓ számára készítették, hanem azt is, hogy díszítője az egyik legkiválóbb cseh illuminátor, Janicek ZMILELY Z PISKU volt, akinek egyéb Prágában készült műveit is ismerjük.⁴⁴ Tartalma szerint azonban a graduale magyar egyház számára készítették,⁴⁵ ez amellett szól, hogy Budán másolták, s így aligha gondolhatunk mást, mint hogy PÁL scriptor volt a másoló. De miért küldte ULÁSZLÓ illuminálásra Prágába ezt a kötetet, amelyet nyilvánvalóan a királyi palota kápolnája számára készítettett, s miért nem festették a díszeket is „in Castro Domini Regis”, ha a budai műhely még mindig virágzott, és ott a madocsi apát festette a legszebb olasz stílusú kódexeket?

De talán még a felsorolt adatoknál is fontosabb megfigyelnünk a számadáskönyvben azt, hogy BONFINI történeti munkája számára a *pergament* három részletben külön vásárolják a király parancsára. 1494. ápr. 9-én „de Mandato Regio empta sunt Pergamena pro Cronica Hungarorum, quam compilat Bonfyn” (4 Ft), 1495. július 15-én „Pergamenum emptum pro historia Hungarorum”

⁴¹ Az ENGEL-féle kiadásban 91, 94. l.

⁴² TÓTH László: *Bonfini másolójának címeres levele*. Turul. 1929. 60. l. TÓTH Lászlónak azt a föltevését, hogy a címer jelmondatában előforduló „Soli deo laus et gloria”, ami az *Averulinus-korvina* kolofonjában is megtalálható, a madocsi apáttal egynek vett JÁNOS scriptor jelmondata lett volna, HOFFMANN Edit világos érvekkel megcáfolta. Nemesak azon az alapon, hogy a madocsi apát nem egyszerűen mint JÁNOS scriptor lenne említve a nemeslevélben s egyetlen érdeméül egy kódex másolása, hanem mert az említett jelmondat több BONFINI-művet tartalmazó kódexben megtalálható, melyeket mind más és más kéz írt. (A jelmondat, tehát nem a madocsi apáté, nem is JÁNOS scriptoré, hanem BONFINIÉ volt. (HOFFMANN: *Régi magyar bibliofilek*. 163—164. l. és 318. jegyzet.)

⁴³ ENGEL: *I. m.* 112. l.

⁴⁴ BERKOVITS Ilona: *Az esztergomi Ulászló-graduale*. Magy. Könyvszle. 1941. 342—353. l.

⁴⁵ *Uo.* 349. l.

(2 Ft) és augusztus 8-án „Pergameno pro cronica hungarorum scribenda” (8 Ft).⁴⁶

Ha Budan a királyi másolóműhely még dolgozott volna — ha csak csökkentett ütemben is —, akkor nem kellett volna egy külön megnevezett munka számára több részletben pergament vásárolni. Annak nagy mennyiségben, állandóan rendelkezésre kellett volna állnia. S más kódexek számára nincs szó pergamen-vásárlásról.

A számadáskönyvek tanúságával kapcsolatban tehát a mi kérdésünk szempontjából nem az a fontos, ami benne van, hanem az, *ami nincs benne*, amit hiába keresünk ott. Nem bizonyítéka a királyi műhely működésének, hogy egyáltalán történetek kifizetések sriptorok számára, és hogy vásároltak pergament, hanem éppen ellenkezőleg cáfolata az, hogy egyes megnevezett esetekkel találkozunk, tehát rendszeres, állandó munka nem folyt. A szükséges, kivételesen előforduló darabokat mint különálló, szokatlan feladatokat esetről esetre kellett megoldani már 1494—1495-ben.

A királyi könyvfestőműhelynek rövid idő alatt való megszűnése pontosan beleillik abba a képbe, amelyet ebben az időben a királyi könyvtár állapotáról rajzolhatunk. ULÁSZLÓ a könyvtárt nem fejlesztette, hanem a Bibliotheca Corvina rövid idő alatt a legelhanyagoltabb állapotba került.

Mindenekelőtt föltűnően kicsi a száma azoknak a kódexeknek, amelyek ULÁSZLÓ személyével kapcsolatba hozhatók. A Corvina-könyvtár túlnyomó nagy részének elpusztulása után is mintegy 160 olyan kódexet ismerünk, amelyek hitelesen MÁTYÁS király vagy BEATRIX királyné tulajdonában voltak. Ugyanakkor alig van néhány olyan, amely ULÁSZLÓÉ volt. Pedig ekkor már a könyvnyomtatás rohamos terjedése folytán ugrásszerűen növekedtek a könyvgyűjtemények is. Az lenne tehát a természetes, ha a MÁTYÁS halála után 25 évig uralkodó II. ULÁSZLÓtól jóval több könyv maradt volna fent, mint elődjétől.

Mi maradt ránk ULÁSZLÓ könyveiből? Két imádságoskönyv, melyeket még magyarországi trónralépte előtt csináltatott, s egyiket már ugyanezen időpont előtt el is ajándékozott.⁴⁷ Három kódex és egy ősnymtatvány, amelyet még MÁTYÁS király életében kezdtek meg díszíteni, de az illuminálást már ULÁSZLÓ számára fejezték be, három könyv, ami ajándékként készült neki, és még ismerünk három-négy olyan munkát, amelyről föl lehet tétélezni, hogy bizonyosan megvolt a birtokában, mert neki ajánlották.⁴⁸ De olyan könyvet, amelyről bizonyosan tudjuk, hogy ULÁSZLÓ készíttetett, csak kettőt ismerünk. Az egyik az említett *graduale*, de ezt bizonyos, hogy nem a maga használatára másoltatta, hanem a várkapolna díszéül és BONFINI magyar története, amelyet szerzője ekkor fejezett be, és saját familiárisa tisztázott le a király költségén. Igaz ugyan, hogy ULÁSZLÓ könyveinek legnagyobb része éppen úgy elpusztulhatott, mint MÁTYÁS kódexei, de ez csak föltételezés. Erre csak akkor építhetnénk, ha legalább annyi ULÁSZLÓ-kódex maradt volna ránk, mint MÁTYÁS-féle korvina. ULÁSZLÓ könyveit semmiféle különleges pusztulás nem érte az „uralkodását követő felfordulásban”,⁴⁹ mert ilyen zavarok éppen MÁTYÁS király halála, nem pedig ULÁSZLÓÉ után voltak.

⁴⁶ ENGEL: *I. m.* 122, 169. l.

⁴⁷ HOFFMANN: *Régi magyar bibliofelek.* 164. l. és *II. Ulászló imádságos könyve.* Magy. Könyvszle. 1884.

⁴⁸ HOFFMANN: *Régi magyar bibliofelek.* 161—168. l. BERKOVITS legutóbb *i. m.*

⁴⁹ HOFFMANN legutóbb *i. m.* 168. l.

A kódexeknek ebből a hiányából az derül ki, hogy ekkor már *nem is volt szükség másolóműhelyre*. A műhely tagjainak az új király alatt tapasztalniuk kellett, hogy minden gyökerestől megváltozott. Hiába fejezik be a MÁTYÁS korában megkezdett kódexeket, a legszebbeket, amelyeket a budai műhely valaha produkált, uruktól újabb megbízást nem kapnak. ULÁSZLÓ nem fejlesztette a nagyszerű gyűjteményt, hanem szétzüllesztette. Az ő uralkodása idejéből nincs tudomásunk könyvtárosról. Nem hallunk itáliai másoltatásról, nyilvánvalóan nem is volt ilyen. ULÁSZLÓnak az állandó pénzhány lehetetlenné tette, hogy hangzatos, szép szavaknál egyebet küldjön a firenzei másolóknak.⁵⁰ Keserűen igazak SCHLECHTA Jánosnak HASSENSTAINI LOBKOWITZ Bohuszlávhoz 1503-ban Budáról írt szavai: „Mi itt szokás szerint ezüst- és arany-halmok közepette a szerencsétlen királlyal együtt nyomorultan és szűkölködően élünk és, gondolom, így is fogunk élni”.⁵¹

Már 1498-ban teljes az elhanyagoltság. HASSENSTAINI Bohuszláv levele szerint a könyvek porban, piszokban hevernek, nehéz köztük megtalálni valamit.⁵² Ugyanabban az évben, amikor ULÁSZLÓ azt írja Firenzébe a MÁTYÁS ideje óta, nyolc éve még mindig kifizetetlen, félig kész kódexekkel kapcsolatban, hogy őt a könyvtár fejlesztésének ugyanaz a vágya vezeti, mint elődjét.⁵⁴

Ugyancsak HASSENSTAINI Bohuszláv leveleiből derül ki, hogy már ekkor megkezdődött a könyvtár széthurcolása, elkótyavetyélése. Egy évvel később SCHLECHTA kancellártól levelben kéri OROGENES: *De principis*-t, JANUS PANNONIUS *Epigrammái*t, BONFINI történeti munkáját és egy közelebbiről meg nem nevezett latin kódexet, mert ezekre szüksége van a királyi könyvtárból.⁵⁵ Nem valószínű, hogy csak kölcsön akarta volna a könyveket, mert egy másik, datálatlan levelében ezt írja ugyanahhoz a barátjához: „Kértem a királyi fölségtől Plutarchus négy kötetes görög életrajzait, és mivel nem válaszolt, azt gondoltam, megtagadta. De mivel közmondás, hogy a királyok véleménye úgy változik, mint a levegő, kérlek, ha egyszer rólam esik szó, használd föl az alkalmat: mivel úgy vélem, jobb, ha nálam vannak azok a kötetek, mint ha ott a porban ragadnak a piszoktól és a férgek rágják.” Ismét egy másik datálatlan levelében sürgeti, miért nem kapta meg azokat a könyveket, amelyekre nézve már fölkeltek a kíváncsiságát.⁵⁵

Követek megajándékozására pénz hiányában mi sem látszott alkalmasabbnak, mint egy-egy pompás vagy tartalmilag különlegesen értékes Corvin-kódex. Rendszerre válik ez az ajándékozás a HABSBERGokkal kötött családi szerződés után. A császári követek, főleg a kitűnő humanista, CUSPINIANUS, aki ura megbízásából nem kevesebb mint 34-szer járt Magyarországon, társával, Johann GREMPERrel és másokkal együtt sorra vitte el MÁTYÁS király könyveit.⁵⁶ HIPPOLIT püspök embere, Coelius CALCAGINI 1519-ben csaknem szó szerint azt ismételte, amit két évtizeddel előbb HASSENSTAINI Bohuszláv levele közölt: „a királyi könyvtárban egy-egy férgelkkel és molyokkal viaskodó könyvet emelek ki.”⁵⁷

⁵⁰ KUMOROVITZ: *I. h.*

⁵¹ *Bohuslavi Hasistenii nova epistolarum appendix*. Pragae, 1570.

⁵² Uo.

⁵³ KUMOROVITZ: *I. h.*

⁵⁴ *Bohuslavi Hasistenii . . . appendix*.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ ANKWICZ—KLEEHOVEN, Hans: *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian*. Graz—Köln, 1959.

⁵⁷ ÁBEL Jenő—HEGEDÜS István: *Analecta nova*. 93. 1.

Mi szükség lett volna ilyen körülmények között királyi könyvfestő műhelyre? Miért készítettek volna új meg új pompás köteteket, ha a már meglévőeknek ilyen volt a sorsa? Mit keresett volna itt a „királyi könyvek miniátora” „büszke címmel kitüntetett” kiváló illuminátor? Ha hébe-hóba mégis kapott még a király ajándékként egy-egy kötetet, mint PETANCIUSTÓL, az már nem tudatos könyvgyűjtés, nem szándékos könyvtárfejlesztés eredménye s nem is a budai műhely készítette, hanem egyéni munka.⁵⁸

A legfontosabb ellenérvként arra vonatkozólag, hogy a királyi könyvműhely legalábbis az 1500. évet nem érte meg, ZSIGMOND lengyel herceg 1500—1501-i budai számadásai kínálkoznak.⁵⁹ A herceg Budán egy imádságoskönyvet (liber orationalis) készíttetett magának, s a kódex készítését lépésről lépésre nyomon tudjuk követni a bejegyzések során:

„... pro pergameno ad libellum domino principi Abbathi monacho dedi 1 flor.’

„... isti, qui scribere incipit libellum domino principi, dedi ad mandata domini principis na zadatek (előlegként) 2 flor.”

„... pro cinobrio pro eodem libro scribendo dedi 4 den. ung... scriptori, qui scribebat libellum orationale pro domino principe, dedi secundo 2 flor. et prius etiam dederant sibi 2 flor.”

„Item eodem die notario Ungaro, qui scribebat libellum domino principi orationale, dedi pro suo labore $\frac{1}{2}$ flor.”

„Item eodem die sabbatho isti, qui illuminare debuit libellum domino principi et est conventus pro septem flor. na zadanek dedi 1 flor.”

„Item eodem die illuminatori, qui libellum orationale domino principi illuminavit, dedi 7 flor.”

„Item ab introligacione libelli orationalis domini principis, quem monachus pingebat, dedi 1 flor.”

Érdeemes az egyes kifejezéseket külön megfontolni. Vásárolnak *vörös festéket*, pergament valamelyik kolostor *apátjától* vesznek (abbas monachus), fizetik a scriptort, aki *magyar jegyző* (notarius Ungarus), az *illuminátor* viszont már egy *szerzetes* (quem monachus pingebat), a *bekötésért* ismét külön fizetnek meg nem nevezett személynek.

Ilyen komplikált dolog már 1500—1501-ben egy kódex elkészíttetése. Szó sincs királyi műhelyről, amely mindezeket a munkafázisokat természetsszerűleg együtt látná el, s ahol nem kell külön megvásárolni egy kolostor apátjától a pergament vagy külön vásárolni vörös festéket. ZSIGMOND herceg pedig ULÁSZLÓ király rokona volt, s így a legtermészetesebb lett volna, hogy a királyi műhelyben készítteti el imádságos könyvét s nem ilyen „magánvállalkozókkal”.⁶⁰

OLÁH Miklósnak a bevezetésben idézett soraira is érdemes még egyszer visszatérnünk és egyes kifejezéseit megvizsgálnunk problémánk szempontjából: „Elődeimtől hallottam, hogy Mátyás király vagy 30 íródeákszolgát tartott”. OLÁH tehát, aki 1510-től 1516-ig, s így már ULÁSZLÓ uralkodása idején töltött hét esztendőt a királyi udvarban,⁶¹ egy szóval sem mondja, hogy még dolgoznak

⁵⁸ BERKOVITS: *Petanzio*. (Archivio. 1941.) és KNIEWALD: *I. m.*

⁵⁹ *Magy. Tört. Tár.* 26. köt. 45, 49, 54, 66, 111, 142, 153. l.

⁶⁰ Első pillanatra gondolhatnánk arra is, hogy a számadáskönyveknek ez a kitétele „quem monachus pingebat” éppen a madocsei apátra vonatkoznék. Csakhogy ennek ellentmond, hogy a pergamen árát fizetik meg egy „abbas monachus”-nak, a festő pedig egyszerűen csak „monachus”. Itt tehát valamelyik budai kolostorról van szó, amelynek apátjától vásárolták a pergament, és amelynek egyik szerzetese végezte a kódex illuminálását.

⁶¹ BALOGH Margit: *Oláh Miklós Hungáriája mint művelődéstörténeti kútforrás*. Bp. 1903. 6. l.

a királyi műhelyben, csak MÁTYÁS korára vonatkozólag állítja ezt. Azután így folytatja: ezeknek a másolóknak *voltak* a munkái majdnem mind a latin és görög kódexek. Tehát a MÁTYÁS-kori másolók munkájával készültek a királyi könyvtár könyvei majdnem mind (ti. a külföldiek leszámításával és azokéval, amelyek régebben készültek). A maga kortársai esetleges munkáiról hallgat. Ezeknek a MÁTYÁS-kori másolóknak volt a vezetője FELIX RAGUSINUS Dalmata, aki „szorgalmasan *figyelt*” arra, hogy tévedés ne kerüljön a másolatokba. Ezt a FELIX RAGUSINUST már mint öreg embert ismerte OLÁH (tudjuk, hogy addigra már ULÁSZLÓ diplomáciai küldetésekre alkalmazta), és nem mondja róla, hogy az ő idejében végzett volna műhelyvezetői feladatokat. 1510—1516 közt PETANCIUS már, diplomáciai küldetési befejezése után, mint öreg ember beszélhetett a fiatal apródnak, OLÁH Miklósnak arról, hogy milyenek voltak a MÁTYÁS-kori állapotok a könyvfestő műhelyben és a könyvtárban.

Viszont az is igaz, hogy OLÁH — saját szavai szerint — még ismerte a műhely egykori tagjainak nagyobb részét. Hogy lehetséges ez, ha a műhely akkor már nem állott fönn? Mi lett a sorsuk, mivel foglalkoztak az egykori illuminátorok és scriptorok?

Egy részük, az Itáliából jöttek, bizonyára hazatértek a távozó olasz humanisták nyomán. Más részük szétszóródhatott idehaza,⁶² s talán legtöbbszörük a főpapok környezetében talált hivatásának megfelelő új foglalkozást. Sajnos, a humanista főpapok könyvtárainak maradványai tekintetében még szomorúbb a helyzet, mint a Corvina-könyvtárnál. A korvínák tekintélyes része azért maradt fönn, mert követek, humanisták ajándékként vagy maguknál felejtett kölcsönként külföldre vitték. De a főpapi könyvtárak állománya teljes egészükben ott lehetett a püspöki székhelyeken, mikor egy-egy ilyen város a török hadjáratok és ostromok következtében a lángok martalékká lett, s így legnagyobb részük ottpusztulhatott Pécsen, Veszprémben, Győrött, Vácott, Kalocsán, Egerben, Bács városában, Esztergomban. Ami kevés fennmaradt ezekből, azok inkább szerkönyvek, amelyeket az utolsó pillanatban esetleg elmenekítettek a templomi kincsekkel együtt. Kevés lehetőség van tehát arra, hogy stíluskritikai alapon meg lehessen állapítani, vajon a budai királyi műhely mesterei közül egyeseknek a további működését melyik püspöki udvarban lehet keresni. Ami adat van, illetőleg megállapítás történt a MÁTYÁS halála után a budai királyi műhelyben főpapok számára készült kódexekről, az 1492 előttre vonatkozik.⁶³

A scriptorok és illuminátorok másik és talán legfőbb elhelyezkedési területe a *királyi kancellária* lehetett.⁶⁴ A kancellária oklevélkiadó tevékenysége, a díszes armálisok kiállítása,⁶⁵ a registratura-könyvek vezetése már MÁTYÁS király korában nagy apparátust tett szükségessé, és ez a közigazgatási apparátus ULÁSZLÓ idején se csökkenhetett, mert a mindennapi élet ment tovább. Az írásbeli ügyintézés nem szűnhetett meg úgy, mint a könyvtárfejlesztés, sőt az anyagi érdekek fokozódásával és a köznemesség előretörésével még növekedhetett is.

⁶² Ilyen scriptor lehetett BONFINI famulusa.

⁶³ HOFFMANN Edit KÁLMÁNCSEHI Domonkos 1492-ből szignált imádságkönyvről és NAGYLUCSEI Orbán egri püspök psalteriumáról állapította meg stílus alapján, hogy a budai műhelyben készült. Ez az utóbbi évvel jelölve nincs, de mivel ORBÁN püspök 1492-ben meghalt, ennél később nem készülhetett. (*Régi magyar bibliofilek.* 117, 126—30. l.)

⁶⁴ Ilyen lehetett az a „notarius Ungarus”, aki ZSIGMOND lengyel herceg budai kódexét másolta.

⁶⁵ A címeresleveleket a királyi kancellária állította ki, a címerfestők tehát nem „a magyar urak számára” dolgoztak, mint HOFFMANN Edit említi, hanem a kancelláriában. (*Régi magyar bibliofilek.* 181. l.)

(Jóval több armálislevelet ismerünk ULÁSZLÓ, mint MÁTYÁS korából.⁶⁶) A művészettörténeti kutatás már fölhívta a figyelmet, és értékes eredményekre jutott abban a tekintetben, hogy egyes címeresleveleket összefüggésbe hozzon a királyi műhely illuminátoraival.⁶⁷ Ezen a téren még valószínűleg sok eredményre lehet számítani, s talán meg lehet állapítani kódexfestők kancelláriai foglalkoztatását. Legalább ilyen fontos lenne azonban a *Mátyás- és Ulászló-kori oklevelek írásainak összehasonlítása a Budára datálható korvinákéval*: nem lehet-e nyomon követni egy-egy kódexírás fölbukkanását az oklevelekben. Ez a kutatás még a jövő feladatai közé tartozik.

* * *

Végeredményben nagy valószínűséggel megállapítható, hogy MÁTYÁS király könyvfestőműhelye *alig egy-két esztendővel élte túl létrehozójának halálát*. Amint MÁTYÁSNAK szinte minden más alkotása, ez is megdőbbszerűen hamar omlott össze: *1492-nél később aligha kereshetünk a budai palotában írt vagy festett kódexet*. De másrészt az is bizonyos, hogy — ha az intézmények összeomlottak is —, az a műveltség, amelyet MÁTYÁS király terjesztett el és lendített előre az országban, tovább virágzott, és szélesebb körben még csak ezután, 1490 és 1526, sőt 1541 közt hozta meg termését. A kódexfestés, a könyvkultúra súlypontja szétesett ugyan, de ez a szétesés egyúttal decentralizáció volt. Áthelyeződött az anyagi erővel és műveltségpártolással együtt a főpapi udvarokba, ahol már MÁTYÁS korában is megtalálható volt, de akkor még a királyi udvar fény mellett elhomályosult. A fényes humanista-könyvtárak árnyékában pedig, egyelőre még kevésbé észrevehetően, de a későbbi nyelvi, irodalmi és tudományos fejlődés szempontjából döntő fontossággal ott volt már a kolostorok, főleg a magyar nyelvű apácakolostorok, a polgárság és a tanult világi réteg sokkal kevésbé pompás, de szintén fontos és egyre jobban kibontakozó könyvkultúrája.

CSABA CSAPODI: QUAND L'ATELIER DES ILLUMINATEURS DU ROI MATTHIAS A-T-IL CESSÉ DE TRAVAILLER?

Sans que la question ait été vérifiée de plus près jusqu'ici, les chercheurs ont accepté comme certitude que la préparation des manuscrits — si même réduite — fut cependant continuée par les copistes dans l'atelier de Buda après la mort du roi MATTHIAS, jusqu' en 1526, date de la première occupation de Buda par le sultan SULEJMAN. Il est certain que l'illumination des manuscrits anciens ne fut pas interrompue, mais que les ouvrages commencés ont été achevés, seulement ils portaient, dorénavant, l'écusson

⁶⁶ A MÁTYÁS király korából eredetiben fennmaradt címereslevelek száma 18 (33 év); ULÁSZLÓ és II. LAJOS korából 61 (36 év). Ld. CSOMA József: *Mohácsi vész előtti címereslevelek*. Turul. 1906. 24—25. l.

⁶⁷ HOFFMANN: *Régi magyar bibliofilmek*. 181. l. RADOCSAY Dénes: *Gótikus magyar címereslevelek*. Műv. tört. Ért. 1957. 271—285. l. Főleg pedig: BERKOVITS Ilona: *Az esztergomi Ulászló-Graduale*. Magy. Könyvszle. 1941. 346. l. „Az Ulászló-korabeli budai miniaturafestészet fennmaradt csekély számával szemben meglepő gazdagodást mutat a budai címerlevélfestészet. Amíg Mátyás idejéből tizennyolc címereslevelet ismerünk — amelyek közül kettő Bécsben készült —, addig Ulászló korából harminchét címereslevél maradt fenn — ezek közül ugyancsak kettő készült külföldön, Prágában. II. Ulászló budai címereslevelei között szép számmal találunk olyanokat, amelyek miniatör közreműködésére vallanak.

de VLADISLAS II. La question se pose cependant, s'il y avait des manuscrits faits entièrement pour VLADISLAS et en ce cas jusqu'à quand travailla l'atelier? Comme preuve pour l'affirmative, on accepte d'ordinaire le paragraphe des livres de comptes 1494—1495, d'après lequel l'on paya à „Abbati de Madocsa, Miniatori librorum regiorum” pour ce fait une certaine somme. Les recherches ont réussi aussi de constater que l'abbé de Madocsa de ce temps Johannes Antonius CATTANEO de Mediolano était moine de l'ordre Dominicain et reçut en 1482, en qualité de commendateur, l'abbaye bénédictine de Madocsa. Il est certain cependant que d'après le petit nombre de sources qui nous sont restées, l'on ne peut décider si le mot „miniator” fut en Hongrie l'équivalent de „illuminator”. Les données que nous possédons démontrent, qu'en Hongrie l'on utilisait de préférence le mot „illuminare” ou „pingere” au lieu de „miniare”. Néanmoins, la seconde partie de la phrase „librorum regiorum” est bien plus importante que celle qui les précède. „Liber regius” ne se dit point des manuscrits anciens royaux, ni des bibliothèques royales, il signifie les livres de régistratures de la Chancellerie Royale, dans lesquels sont inscrits les documents les plus importants. Ce terme technique légal est utilisé non seulement par la Chancellerie entièrement à 1526, mais nous le trouvons déjà dans les documents de 1519—1525 „registrum sive liber regius”. Le „miniator librorum regiorum” n'est donc point l'artiste en chef de la Bibliothèque Corvina, mais l'employé de la Chancellerie. Le personnage de l'abbé de Madocsa se situe aussi mieux dans la Chancellerie Royale, que dans l'atelier des copistes de livres. En Hongrie l'„illuminator” n'était pas une personne très honorée, même l'illustre prélat, l'humaniste Miklós OLÁH le certifie en parlant de l'illuminator comme „servi amanuenses pingendi periti”. Le fait est qu'aucun manuscrit ancien de Buda n'est signé, ni par CATTANEO, ni un autre „illuminator” quelconque. D'après notre opinion on peut bannir le nom de CATTANEO de la liste des „illuminator” qui travaillèrent dans l'atelier des illustrateurs du roi MATTHIAS. Différentes données existent encore dans les livres de comptes de VLADISLAS pour soutenir la thèse, selon laquelle on préparait encore en 1494—1495 dans l'atelier royale des manuscrits anciens, étant donné, qu'il y était question de copies de manuscrits anciens. De notre avis ces données prouvent, au contraire de l'opinion générale, la cessation de l'atelier des peintres de livres. L'on mentionne deux „scriptores”: l'un qui copia l'„*Histoire de la Hongrie*” par BONFINI et qui était familier de BONFINI et non pas employé de la Cour; l'autre fit la copie d'un Graduale et non pas d'un livre de bibliothèque. C'est aussi un fait notable que le *Graduale* de VLADISLAS fait pour emploi en Hongrie, à Esztergom, fut illuminé à Prague. D'autre part, il est connu, que le parchemin du livre de BONFINI a été acheté à trois reprises, ce qui eut été superflu, si l'atelier de copistes eut encore travaillé.

L'atelier royal des illuminateurs cessa probablement après 1492, ce qui est soutenu par toutes les données obtenues sur la Bibliothèque. Après le décès de MATTHIAS, l'on ne mentionne plus ni bibliothécaires, ni commandes de l'étranger, nous n'avons connaissance d'aucun manuscrit ancien, hormis l'œuvre de BONFINI, que l'on écrivit sur commande de VLADISLAS, contrairement au nombre relativement grand des manuscrits anciens du roi MATTHIAS et de la reine BÉATRICE. La commande de manuscrits anciens en 1498 est improbable, alors que nous possédons des écrits qui rapportent que la bibliothèque est abandonnée, les livres remplis de poussière, de souillures, et que la dispersion des livres est en pleine action, par suite de la très grave situation financière du Roi. Nous avons aussi connaissance qu'en 1500—1501 le prince polonais SIGISMOND, qui habitait Buda, fit la commande d'un livre de prières et que celle-ci fut exécutée par les moines d'un couvent: le parchemin, les couleurs, l'illustration et la reliure furent payés à forfait. Si l'atelier renommé du Roi avait encore existé, ceci aurait été inutile.

Toutes les données prouvent que l'atelier royal n'existait plus et ses employés étaient contraints de quitter leur travail et de prendre un emploi dans la Chancellerie Royale, où, au lieu de manuscrits anciens, ils travaillèrent à des documents, enluminaient des lettres de noblesse, tandis que d'autres continuèrent leurs fonctions d'enlumineurs de livres au service de quelques ecclésiastes haut placés.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

63.56926 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KÖZLEMÉNYEI

1. Harnaszthy Gyula: *A 130 éves Akadémiai Könyvtár*. Bp. 1956.
2. Berlász Jenő—Szakmáryné Németh Mária: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának múltja és jelene*. Bp. 1956.
3. Csapodi Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje*. Bp. 1957.
4. Berlász Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának átalakulása*. Bp. 1957.
5. Harnaszthy Gyula: *Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a magyar könyvtárügy időszerű kérdései*. Bp. 1958.
6. Gergely Pál: *Arany János és az Akadémia Könyvtára*. Bp. 1958.
7. Moravék Endre: *Die neuen ungarischen Bibliotheksnormen*. Wien 1957.
8. Szakmáryné Németh Mária: *Az Akadémiai Könyvtár, mint a Magyar Tudományos Akadémia célkitűzéseinek könyvtári támogatója*. Bp. 1958.
9. Gergely Pál: *Az Akadémia levéltára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratrárában*. Bp. 1958.
10. Csapodi Csaba: *Könyvkonzerválás és restaurálás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Bp. 1958.
11. Moravék Endre: *Kiadványtípusok a katalogizálás szempontjából*. Bp. 1958.
12. Szakmáryné Németh Mária: *A központi folyóiratcímjegyzék kérdései*. Bp. 1959.
13. Csapodi Csaba: *L'avenir des périodiques scientifiques*. La Haye 1958.
14. F. Csanak Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig*. Bp. 1959.
15. Moravék Endre—Weger Imre: *Magyar könyvrészeti kifejezések kis orosz szótára*. Bp. 1959.
16. Csapodi Csaba: *Der geographische Begriff im Katalogsystem der Bibliothek*. Wien. 1959.
17. Csapodi Csaba: *A proreniencia elve a könyvtárban*. Bp. 1959.
18. Rásonyi László: *Stein Aurél és hagyatéka*. Bp. 1960.
19. Sáfárné Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bp. 1960.
20. Rózsa György: *A magyar társadalomtudományok az UNESCO kiadványaiban*. — Les sciences sociales hongroises dans les publications de l'Unesco. Bp. 1960.
21. Gergely Pál: *Pápai Páriz-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Bp. 1961.
22. Gergely Pál: *Bartók Béla ismeretlen levelei a Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Bp. 1961.
23. Sarlócska Vince Ernő: *Bolyai János házassága a köztudatban és a dokumentumok*. Bp. 1961.
24. Csapodi Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* Bp. 1961.
25. Moravék Endre—Weger Imre: *Abbreviaturae Cyrillicae*. Bp. 1961.
26. Rásonyi László: *A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai*. Bp. 1962.
27. Tőkés László: *Az Akadémiai Könyvtár mikrokönyvgyűjteménye és fotolaboratóriuma*. Bp. 1962.
28. Fráter Jánosné: *„Nemzeti részről emelte”*. Bp. 1962.
29. Büky Béla: *Széky Bertalan hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Bp. 1962.
30. Moravék Endre: *Index acronymorum selectorum. Pars 2. Instituta scientifica*. Bp. 1962.
31. Méreiné Juhász Margit: *Mikszáth Kálmán tárgyi és szellemi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban*. (Előkészületben.)
32. Rózsa György: *The documentation of science organization as an emerging new branch of scientific information*. Bp. 1962.
33. Gergely Pál—Molnár Zoltán: *Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertóriuma. 1840—1960*. Bp. 1962.
34. Csapodi Csaba: *Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye?* Bp. 1963.

